

Ибрагимов К.

**МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНИ ЛУГАТ АТ-ТҮРК» ЭМГЕГИНИН ЖАЗЫЛЫШ
ТАРЫХЫ ЖАНА МАЗМУНУ**

Ибрагимов К.

**ИСТОРИЯ НАПИСАНИЯ И СОДЕРЖАНИЕ ТРУДА МАХМУДА КАШГАРИ
«ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТЮРК»**

K. Ibragimov

**THE HISTORY OF WRITING AND THE CONTENT OF WORK OF MAHMUD
KASHGARI «DIVAN LUGAT-TURK»**

УДК:340.85

Эмгектер жарык көргөн доорду гана эмес, алардын жазылышынын так убактысын аныктоо илимпоздор үчүн зор мааниге ээ. Кайсы бир жылдардын же айлардын такталышы, алардын жазылган жеринин аныкталышы менен тигил же бул аалымдын өз доорундагы илимден ээлеген орду тууралуу тагыраак түшүнүк ала алабыз.

Махмуд Кашгарини эң алгачкы илимпоз-түрколог XI кылымдагы түркология илиминин «Радлову» деп да баалап жүрүшөт. Бул деңгээлде аны ойдон тоого, талаадан чөлгө өтүп жер кезген түрк тилдерин жана диалектилерин топтолгон маалыматтын негизинде түркология казынасын байыткан окумуштуу. Анын жогорку илимпоздук даярдыгы бар, өз заманынын түркология боюнча энциклопедисти. Анын араб, фарс тилин өз эне тилиндей эле «суудай билгендиги», өз заманынын илим дүйнөсүнө салымы чоң.

Окумуштуулар белгилегендей, VIII к. эле араб лингвистикалык системасы калыптанган. Араб тил илими чыгышында – Индия, батышында – Жер Ортолук деңиз жээктериндеги маданий очокторду бири-бирине байланыштырган халифаттын доорунда грек, сириялык, латын, индиялык тил илимдеринин жетишкендиктерин түркология илимин пайдалана билди. Арабдардын лингвистикалык илимий салты кийин иран, түрк тил илимдерине гана эмес. Европалык чыгыш таанууга да чоң таасир тийгизген.

Арабдардын эң алгачкы ири грамматисттеринин бири катары Халил ибн Ахмад ал-Фарахиди (Фархуди) деп атап жүрүшөт (786-ж. же 791-ж. кайтыш болгон). Бул окумуштуу биздин күндөргө чейин жеткен эң байыркы араб грамматикасы – Басра шаарынан чыккан тилчи Сибавейхинин (794-ж. өлгөн) «ал-Китаб» эмгеги үчүн негизги булакты түзгөн «Китаб ал-өайн», («Айн тамгасынын китеби») эмгегин жазган. Бул китеп араб тилинин түшүндүрмө сөздүгү катары араб тилчилери үчүн колдон түшкүс окуу куралы болгон. Анын түзгөн сөздүгү араб тилинин лексикалык казынасын өтө толук камтуу аракети менен айырмаланган бул маселеге В.Г. Ахвледиани, А.Б. Халидов кененирээк токтолу-

шат. Бул сөздүккө чынында да араб тилинин колдонулган сөздөрү менен катар эле, Халил ал-Фарахиди логикалык-математикалык усул менен тапкан болжолдуу бир катар сөздөр да киргизилген.

Өз кезегинде бул эмгекти Махмуд Кашгари да баалаган. Ад «Дивандын» кириш бөлүмүндө эскерет: «... адегенде, өз китебимди «Айн тамгасы китебин» ал-Халил» түзгөн ыкмада даярдасамбы, алигиче колдонулуп келаткан сөздөрдү ушу тапта колдонулбай калгандарга чогуу эле кошуп көп кылсамбы деген ой көкүрөктөн түнөк алды.

Махмуд Кашгары ал-Халилдин ыкмасын түрк тилдеринин лексикалык байлыгын чогултканда пайдаланса керек: «Диванда» бул ыкмага карата берилген мисалдардан келтирели: «арык – арык колдонулат, акыр – акыр колдонулат, кар – кар колдонулат, кара – кара колдонулат, азык – азык колдонулат. Акуз – колдонулбайт...» ж.б. сөздөр. Мындагы «рака» жана «акуз» деген сөздөр – аларга чейинки сөздөрдөгүнсүз тыбыштардын (арабдар үчүн алар сөздөгү уңгулуу тыбыштар) орун алмаштырылышынан улам тилчи өзү ойлоп тапкан гипотетикалык сөздөр.

Түрк тилдерине араб тилинин уңгулуу тыбыштар системасы эч төп келбей тургандыгы тууралуу илимий жыйынтыкты чыгаруу Махмуд Кашгары үчүн саал эрте эле. Себеби ал алгачкы түрколог болгон. Араб тилинен айырмаланып, түрк тили агглютинативдик тилдерге жатары тууралуу тыянак азыркы (европалык) түркология илими тарабынан көптөгөн тил илимин синтездөөнүн негизинде гана чыгарылды. Ошондой болсо да бул эки тилдин эки башка системага кире тургандыгы, А.Н.Кононов менен Х.Г. Нигматовдун орток пикирине караганда, Махмуд Кашгаринин түрк тилдериндеги этиштин мамилелеринин жана чактарынын жасалыш жолдорун араб окурманына түшүндүрүүсүндө өтө так чагылдырылган.

Эми, Махмуд Кашгары тандап алган кийинки ыкмага келе турган болсок, анын негизги бир мүнөзүн өзүбелгилейт: «колдонулуучу сөздөрдү чагылдырдым...» Махмуд Кашгари өзү шилтеме бербесе да, XX к. чыгышпоздору бул колдонулган

усулдун ойлоп табуучусунун ысымын жана эмгегин аныктай алышты.

Лейпцигде чыгуучу «Ориенталистише литературцайтунг» гезитинде 1921-ж. жарыяланган Г.Бергштрассердин «Кашгаринин «Диван луга таттурк» эмгеги үчүн үлгү» деген макаласында Махмуд Кашгаринин ыкмасы ал-Фарабинин эмгегинен алынгандыгы биринчи болуп далилденген. Кийинчерээк анын пикирин К.Броккельман, Ж.Келли, А.Б. Халидов сыяктуу арабисттер да ырасташты.

Абу Ыбрайым Исхак ибн Ибрайым ал-Фараби (350-хижра жылы, б.а. 961-962-ж. өлгөн) тууралуу кеңири биографиялык маалыматтар жок. Өзү көрүнгөндөй, бул аалым Фараб шаарынан чыккан. Кийин Отрар деп да аталган бул шаар азыркы Туштук Казакстандын аймагында Сыр-Дарыянын төмөнкү агымынын чөлкөмүндө жайгашкан. Абу Ыбрайым Исхак ибн Ибрайым ал-Фарабинин негизги эмгеги «Диван ал-адаб» – «Адеп жыйнагы» өз доорунун адептүү, билимдүү, тектүү катмары үчүн зарыл болгон араб тилинин лексикасы менен морфологиясы боюнча жогорку деңгээлдеги таалимди берүүгө арналган. Мааниси өтө зор бул илимий эмгек төрт томдук болуп алгачкы жолу Каирде 1974-1979-жылдары доктор Ахмад Мухтар Омар тарабынан жарыяланды. Ал изилдөөчүнүн эсебине караганда, «Диван ал-адаб» эмгегинде жыйырма төрт миңдей лексикалык бирдик топтолгон. Эмгектин толукаты – «Диван ал-адаб фи байан лугат ал-өараб» - «Араб тилдерин баяндоодогу орошон билимдүүлүктүн сөз жыйнагы».

Профессор Г.Бергштрассер белгилегендей, Абу Ыбрайым Исхак ал-Фарабинин бул эмгегинин толук аталышы да Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати таттурк» эмгегине кандайдыр бир аталыштык өрнөк болгон.

Арабча сөздөрдүн арабча эле түшүндүрмөсүн берип, көп учурда бул сөздөргө иллюстрациялык мисалдарды жабдыган бул оригиналдуу (арабча) сөздүк алты «китепке» (башкача айтканда - бапка) бөлүнгөн. Ар бир «китеби» эки бөлүктөн турат. Ал эми сөздөрдү жайгаштыруу тартиби «Диван ал-адабада» өзгөчө бир жаңы ыкмада жүргүзүлгөн экен: сөздү уңгулук консонанттардын (сөз уңгусундагы үнсүз тыбыштардын) алфавиттик тартиби боюнча иреттүү жайгаштырып, эң башкысы, оболу сөздөгү акыркы үнсүз тамганын алфавиттик өзгөрүшүн, анын артынан экинчисин, үчүнчүсүн, андан соң кийинкисин... эсепке алып жүрүп отурган. Мында арабча сөздөрдү жайгаштыруу жана издеп табуу түп-тамырынан бери өзгөргөн. Айтмакчы, анын бул ыкмасын жээни жана шакирти Абу Наср Исмаил Ибн Хаммад ал-Жавхари ал-Фараби (1002-1007-жж. аралыгында өлгөн) өзүнүн «Таж ал-луга ва-сыхах ал-өарабиййа» – «Сөз таажысы жана араб тилинин туура сөздүгү» деген эмгегинде өтө толук пайдаланып, аны өнүктүрөт. Тек, бүт «ислам маданиятынын» чөлкөмүнө кеңири тараган бул эмгегинде ал

таякесин өз окутуучусу катары бир да жолу эскербей өткөнү бүгүнкү иликтөөчүлөрдү таң калтырат. Ошол доордо өзүнүн устатын ыраазылык менен белгилей өтүү демейдеги талаптардын бири эле. Ал-Жавхаринин «Сөз таажысындай», «ас-Сыхах» - «Туура сөздөр» деңгээлде болбосо да, таякеси Исхак ал-Фарабинин эмгеги да кеңири таралган. А.Б. Халидовдун жазганына караганда, грамматикалык идеяларынын жана сөздүккө таандык ыкмасынын өзгөчө ийгиликтүү айкалышуусунан улам, Исхак ал-Фарабинин усулу араб эмес элдердин тил өзгөчөлүктөрүүчүн куп келип, дал ошондуктан бул усул эң алгачкы «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» үчүн жана адепки арабча-фарсыча сөздүктү түзүүчүн үлгү катары колдонулган.

Демек, Махмуд Кашгаринин мурасын үйрөнүп-изилдөөнүн комплекстүү жагдайларынын бири анын өзү атабай кеткен дагы бир ири тилчи жердешибиз Исхак ал-Фарабинин жана анын жолун жолдоочулардын асарларын ар тараптан үйрөнүп, «Диван» менен салыштырып иликтөө маселесине такталат. Жогоруда айтылгандардан улам айрым иликтөөчүлөрдүн Махмуд Кашгари сөздүгүндөгү лексикалык материалды жайгаштыруу усулу азырга чейин колдонулуп келүүдө.

Махмуд Кашгари араб тил илиминдеги жетишкендиктерди өз максатына ылайык чыгармачыл үйрөнүп туруп гана китебине киришкен. Ал талбай топтогон лексикалык бай казына анын түркологдук эң ири салымдарынын бири. Ага чейин түрк тилдеринин сөздүгүн жыйнаган маалыматтар бизге ар кандай шартта жетпей калган.

Махмуд Кашгари «Диванды» халифаттын борбору Багдадда бүтүргөн деген пикирди көпчүлүк окумуштуулар колдошот. Кийинки изилдөөсүндө А.Б. Халидов Махмуд Кашгари өзүнүн эмгегин Селжуктар дөөлөтүнүн байтактысы Исфакан (Ыспаган) шаарында бүтүрүүсү да мүмкүн экендигин белгилеген. Огуздар тууралуу кеңири маалыматтарды эске алып, бул пикирдин да орундуу экендигине макул болобуз. Арийне, «Диванда» бул шаар да, Багдад да эске алынган эмес. Селжуктардын негизги баш калаалары Нишапур менен Мерв болсо «Дивандын» жазылган жери менен байланыштырылбастан жөн гана анда эскерилип өткөн. Ал эми айрым изилдөөчүлөр П.К. Жузе, Х.Х.Хасанов ж.б. «Диван» Кашгар шаарында жазылып бүткөн деп эсептешет. Бирок, эгерде «Дивандагы» огуздар тууралуу атайылап кеңири берилген маалыматтардын саясий маанисин коңүлдө тутсак, ал маселени ойлонууга туура келет.

Эми «Дивандын» өзүндө кандай маалыматтар анын жаралыш тарыхын чагылдырат деген маселеге келели.

«Диванды» көчүргөн ас-Сави ад-Димашкынын билдиргенине караганда Махмуд Кашгаринин өз колунан чыгып, бизге жетпей калган түп нусканын (автографтын) акыркы бетиндеги үч бурчтанып

барып бүткөн саптарында (колофонунда) төмөнкүлөр жазылган экен: «Бул китептин жазылышы биринчи жумада (жумада алуула), айынын биринчи күнү, төрт жүз алтымыш төртүнчү жылы башталып (б.а. 1072-ж. 25-январда. – Т.Ч.), оңдоолордон, жакшыртуудан жана төрт кайра көчүрүп жазуудан кийин төрт жүз алтымыш алтынчы жылдын экинчи жумада (жумада ас-сани), айынын онунда дүйшөмбү күнү (б.а. 1074-ж. 10-февралда) соңуна чыкты».

Бирок мындагы акыркы датаны көп иликтөөчүлөр жаңылыш деп акыйкат белгилешет. Себеби Махмуд Кашгари тексттин ичинде мындан башка уч жерде изилдөөчүлөр эске аларлык маалыматтарды келтирет.

Биричиден, «Сөз жыйнактын» кириш бөлүмүндө: «Ушул китебимди, Алла-тааланын көмөгүн көксө менен түбөлүккө эстелсин да, өчпөс издей чектелсин деп жазып бүттүм, ага «Дивану лугати т-түрк» деген атты туттум», - деген татаал сүйлөмүнө улай жазылган: «би-расми-л-хазрати» сөзүн А.Б.Халидов «для (буквально: по появлению) Присутствия...» деп которот. Башкача айтканда, «хазра» сөзүн орустун эски «присутствие» (салтанаттуу кабыл алуу, чогулуш ж.б. өтчү мезгил жана анын орду – зал ж.б.) деген сөзү менен таржымалайт.

Бул парчаны толугураак которсок: «Касиеттүү, Пайгамбарлык, Имамдык, Хашимийлик, Аббасийлик биздин Сейитибиз (же Кожоюнубуз) жана биздин Мырзабыз Абулкасым Абдулла ибн Мухаммед ал-Муктади би-Амрилланын – исламга ишендендердин Эмиринин жана ааламдардын Кожоюнунун халифинин (кудайдын орун басарынын) – кашына алып келүү ырасмысын жасоо үчүн» - деген маанини алабыз. Мындан Махмуд Кашгари өзүнүн китебин халиф Муктади би-амриллага багыштоо ниетинде болгонун билебиз. Бирок бул ниети аткарылганбы же жокпу, - бизге беймаалым, белгисиз бойдон кала берүүдө.

Халифтердин Багдадда отурганын эске алсак, Махмуд Кашгаринин китеби акыркы Багдадга жетүүгө тийиш эле. Ушу жерден Аббасий сулалесинен чыккан халифтердин бири ал-Муктади би-Амрилла жөнүндө сөз кыла кетсек болот.

Бул халиф 467-ж. (1075-ж. апрелде) бийликке келип, 487-хиджа жылы (1094-ж. февралда) өлгөн. Демек, «Диван» бүткөн убакты 1075-жылдан эрте эмес. Жогорудагы 466 (1074)-жыл, балким, китептин алгачкы редакцияларынын биринчи датасы, же болбосо Р.Данкофф менен Ж.Келли божомолдошкондой, 469-жылдын көчүрмөсү тарабынан жаңылыш жазылышы.

Экинчиден, «Дивандын» башка бир жеринде: «Кейыланнек – жылан (дракон). Некйылы – он эки жылдык мүчөлдүн бир жылынын түркчө аты. Ал эми ушу китепти жазып бүткөнүбүздөгү төрт жүз алтымыш тогузунчу жыл – дал ушундай аталган жыл» - делген. Мындагы 469-жыл Христиандык 1076-1077-жылга туура келет.

Үчүнчүдөн, Б.Аталай белгилегендей «Диванда»: «Биз бул китепти жазганыбызда 466-хиджа жылынын мухаррам айы эле, жылан жылы кирген; ал эми бул жыл өтсө – төрт жүз алтымыш жетинчи жыл, жылкы жылы башталат» - делген. Бирок мындагы акыркы дата 67-жыл эмес, көчүрмөдө ас-Савинин колу менен 70-жыл деп жазылган, кийинки бир кол аны чийип, кызыл сыя менен 67-жыл деп оңдоп койгон.

Бул биз үчүн өтө маанилүү. Себеби 466-хиджа жылы 1073-жылдын сентябрынан 1074-жылдын октябрына чейин созулган. Бирок бул жыл түрктөрдүн жылан жылына туура келбейт. Жылан жылы бул учурда 466-жылга эмес, 469-жылдын экинчи жарымы – 470-жылдын биринчи жарымына (азыркы 1076-1077-жылдарга) туура келмек.

Демек, акыркы парчадагы 466-жылды – 469-жыл деп, 467-жылды 470-жыл деп окуу керек, ошондо гана китептин жылан жылы бүткөнүн тастыктайбыз.

Бирок 469-жылды мурдагы парчада нек жылы катары да көрсөтүп жатпайбы. Бул жерде чаташуу жок. Себеби хижранын 469-жылы нек жылынын экинчи жарымына (1076-ж.) жана жылан жылынын биринчи жарымына (1077-ж.) дал келет.

Ошондуктан, А.З.Велиди-Тоган, Р.Данкофф, Ж.Келли ж.б. сунуш кылган «Дивандын» башталышы жана жазылып бутуусунун убактысы катары 1072-1077-жылдарды алуу чындыкка ылайык десе болот.

Академик А.Н. Кононов менен А.Б. Халидов болсо Луи Базенди колдошуп, сөздүктү Кашгари 1072-жылы 25-январда жазууга киришкен жана 1083-жылдын 27-октябрында аяктаган деген жыйынтыкка келишет. Мындагы 1083-ж. колофондогу 466-хиджа (жылан) жылын дагы он жылга секиртип, 476-жыл изилдөөчүлөр тарабынан тууралыгын А.Б. Халидов өтө олуттуу далил табууга аракеттенген: араб тарыхчысы Ибн ал-Жавзинин эмгегине шилтеме берип, изилдөөчү 475-хиджа жылы (1082-ж.) он сегиз жашар халиф Муктади султан Мелик-шах менен анын канышасы Туркан-Хатундун кызына жучулукка киши жибергенин эскерет. Ал эми 1077-ж. халиф он эки гана жашка чыккан, ага бир нерсени арноолор жөнүндө ойлоо да кыйыныраак – халиф сөз жүзүндө гана бийликте турганын белгилейт.

Ушу жерден эскерте кетсек болот: халиф ал-Муктади би-Амрилланын атасы халиф ал-Каим (1031-1075-жж.) 464-хиджа жылы (1071-1072-жж.) селжук султаны Алп-Арсландын кызын өзүнүн мурасчысына кудалагандыгы тарыхта маалым. Демек, Ыңгайлуу дипломатичлык шарттар огуздар (Селжук султандары) менен Багдадды халифтердин ортосунда XI к. 70-жылдарында да өкүм сүргөн. Ал эми халиф Муктадинин туулган жылына көңүл бурсак, халиф ал-Каимдин жалгыз уулу Мухаммеддин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келгендиги айтылат. Демек, 1077-. Халиф Муктади он экиге

эмес, жыйырма бирге толгон. Ал эми 464-жылы (1071-1072-жж.) Нишапур калаасында Муктади анда ал тек гана Абулкасым Абдулла ибн Мухаммед Алп-Арсландын кызына үйлөнгөндө он алтыларга келип калган, 468-хижра жылы (1076-ж.) селжук султаны Мелик-шахтын ийгиликтүү жортуулдарынан улам Жакынкы Чыгышта анын союздашы халиф ал-Муктадинин позициясы чыңдалган. Шамда (Сирияда) халифтин өкүмдарлыгына баш ийишкен. Демек, булмаалыматтар 1077-жылы Махмуд Кашгари өз эмгегин Мутадиге багыштоо ниетинде болгондугун жана А.Б.Халидовдун пикирин ойлоноуга туура келет.

«Диван» кириш бөлүм менен башталат. Анда түрк тилдерин үйрөнүүнүн олуттуу мааниси мааниси эмгектин кимге багышталганы, автордун түрктөр жашаган өлкөлөрдү кыдырганы, китеп жазуудагы кабыл алган усулу, түрктөр колдонуп жүргөн он сегиз тамгалуу алфавит, түрктөрдүн негизги элдери жана урууларынын аттары, алардын ар кайсы чөлкөмдө жайгашуулары, алардын тилдеринин эң адепки илимий классификациясы жана башка ушу сыяктуу маалыматтар бар.

«Дивандын» негизги бөлүгү сөздүк тартибинде түзүлүп, сегиз баптан («китаб») турат. Айрым маалыматтар боюнча анда түрк элдеринин тилдеринен иргелип алынган 7500 сөз чагылдырылган. Түркчө сөздөр уңгусунун алфавиттик ырааты боюнча өз-өз уяларына жайгаштырылып, ар бир сөздүн арабча котормосу берилген. Көбүнчө сөзмө-сөз таржымасы берилет. Махмуд Кашгари сөздөрдүн кеңири түшүндүрмөсүн да берет. Тигил же бул сөзгө байланыштырылып колдонулган макал-ылакаптар 290го жетет. Ошондой эле 4 кошок ыры (марсийа), бир катар элдик баатырдык дастандардын үзүндүлөрү, жаз, сүйүү жана ырлардан парчалар ыгы менен колдонулат.

Китепте түрк тилдериндеги бир катар грамматикалык мыйзам ченемдүүлүктөр жана көрүнүштөр айкындалат, айрым сөздөрдүн диалектилик чөйрөдө гана колдонулушу белгиленип, бир катар топонимдердин жана түрк калктарынын жайгашкан орду такталат.

«Диван лугат ат-түрк» сөздүгүнүн өзгөчөлүктөрүнүн бири кыргыз, кыпчак, карлук, огуз, чигил сыяктуу өз алдынча түрк этносторунун «уруу», «урук» этнонимдер менен белгилеген Махмуд Кашгаринин жана башка мусулман аалымдарынын басымдуу көпчүлүгү араб, перс, кытай, урум (византиялык гректер), франк кресттүүлөр жортуулуна катышкан француз ж.б. европалык калктар, саклаб славяндар сыяктуу эле түрктөр да көптөгөн урууларга жиктелген бирдиктүү «түрк эли» болгон. Кара кагандар сулалесиндеги чыгыш түрктөрүн кыпчак, огуздардан айырмалоо үчүн Махмуд Кашгари «хакандык түрктөр» этнонимдер да пайдаланып, ушул жалпы этностук-саясий ысым менен чигил, йагма, тухсы, кыргыз, аргу, карлук ж.б. элдер жана

уруулар жөнүндө айтылган. Алардын расмий тили чигил, карлук тилинин негизинде калыптанган. Э.Р.Тенишев, О.К.Караев айрым изилдөөчүлөр туура тыянакка келишти. Кийинки элдерди (чыгыш түрктөрүн) огуздар жалпысынан «чигилдер» карлук атагандыгын Махмуд Кашгари «Диванда» эскерет.

Адамзат тарызындагы этностук кырдаалдардын ар бир жаңы этабы бирдиктүү мамлекетке баш кошкон жана тили жакын элдердин ири жаңы этноско жуурулушуу жараяны (процесси) менен коштолуп келген. Бул процессин жүзөгө толук ашарашпасы ал жүрүп жаткан чөлкөмдөгү конкреттүү тарыхый кырдаалдын өнүгүшүнө жараша болгон. Теңир-Тоолук ири эл түзүлүп бүтпөдү, ага XII к. кара кытайлардын, XIII-XIV кк. Соң бүткүл Түркстандагы, анын ичинен Кыргызстандагы этностук жаңы кырдаал борбордук азиялык түрктөрдүн жана монголдордун ири бөлүктөрүнүн жаңыдан келип жуурулушу менен айкындалып калды. Жаңы кырдаалда ирилештирилүүчү этностун ролу Теңир-Тоонун борборунда кыргыздардын колуна тийди. Мындан улам, орто кылымдардагы тарыхый булактардын концепциясын ээрчип, кайсы бир түрк этносторунун элдүүлүк мүнөзүн жерүү, аларды уруу катары гана эсептөөгө умтулуу калпыс экендигин эскерте кетмекчибиз. XI-XV кк. Түрк этностору Евразиялык бири-биринен алыс болгон ар кыл аймактарында өз алдынча мамлекеттер курушканын, дини, тили, салты, маданий багыты боюнча ич ара айырмачылыктарга ээ болгондугун танууга туура келет.

Азыноолак сөздү Махмуд Кашгаринин картасына арнай кетсек болот. Мусулман географтары чийген дүйнөнүн карталарынын бир далайы бизге жетти. Алардан Махмуд Кашгариге таандык дүйнөнүн түстүү картасы өзүнүн бир катар өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат. Бул тууралуу чет элдик, түркстандык жана ала-тоолук илимпоздор (М.Конрад, А.Германн, Ж.Цегледи, А.З.Велиди Тоган, В.Ф. Минорский, И.И.Умняков, С.Э.Өмурзаков, Ө.Караев, Х.Х.Хасанов, Т.Чоротегин ж.б.) тийиштүү изилдөөлөрүндө токтолушат (адабият тизмесин караңыз).

«Дивандагы» картада жердин чордону катары ыйык Ысык-Көл, Борбордук Теңир-Тоо аймагы жайгаштырылат. Барскан шарынын аты «Дивандын» текстинде каткалаң «гайн» аркылуу «Барсган» деп бериген болсо, ал эми картада – каткалаң «каф» аркылуу «Барскан» азыркы «Барскоон» топонимине созулма менен жазылган. Сягы, бул айырмачылык диалектилик өзгөчөлүктөр менен байланыштуу болсо керек. Түркстан аймагы көңүл борборунда тургандыгынан улам бул картаны кандайдыр бир даражада Кара кагандар сулалесинин географиялык картасы болгон.

Ысык-Көлдүн жан-жагындагы этно шаарларды билдирүүчү айрым наамдарынын жазылбай калышы, кыргыз сыяктуу өз каганаты бар айрым элдердин,

теңир-тоолук айрым калктардын чагылдырылбай калышы, бул картаны түзүү иши өз соңуна толугу менен чыгарылбаса керек.

Мында мусулман карталарынын ичинде эң биринчи ирет топонимдер жөнүндө чыгышта – Жапония, Катун Сыны шаары, Кыргыз каганатынын X к. бир букчагы болуп, кийинчерээк татарларга өткөн Өтүкөн аймагы, Ысык-Көлдүн түштүк-батышында – азыркы Кочкор өрөөнүндөгү жери, а батышта – Венгрия (ал-Мажар) кагазга түшүрүлүп, ал эми Теңир-Тоодогу кырка тоолор тизими өтө туура чагылдырылган.

Кыскача жыйынтыктасак, Махмуд Кашгаринин бул эмгеги, орус академиги А.Н.Кононов адилет белгилегендей, «... бир катар түрк тилдеринин

фонетикасын, грамматикасы менен лексикасын өтө дилгир жана эң кылдат байкоолорунун сөздүн толук маанисиндеги алтын бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле хакандык (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар, карлуктар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыграма болуп эсептелет». (Советская туркология, - 1972. - №1, 16-17 бет).

Махмуд Кашгари түрк калктарынын өз доорундагы энциклопедиясын түзүүдө дүйнөлүк түркологияга эсеп жеткис баалуу салымын кошту.

Рецензент: филос.и.к. Жапаров Д.С.